

Біологія

УДК 594.1.38

О. І. Уваєва

к. б. н.

О. В. Павлюченко

Житомирський державний університет

Р. І. Гураль

Державний природознавчий музей НАН України

НОВІ ЗНАХІДКИ ПРІСНОВОДНИХ МОЛЮСКІВ (GASTROPODA, BIVALVIA) У ВОДОЙМАХ УКРАЇНИ

Фауну прісноводних молюсків досліджували впродовж 1996–2005 років. Виявлено нові місцезнаходження низки видів *Valvatidae*, *Lymnaeidae*, *Planorbinae*, *Unionidae*, *Sphaeriidae* на території України. Особливо цінними є нові знахідки рідкісних видів – *Lymnaea glutinosa*, *Anisus (A.) strauchianus*, *A. (Gyraulus) laevis*, *Lamorbis riparius*, *Segmentina distinguenda*, *Colletopterum subcirculare plattenicum*, *Unio crassa* та ін.

Постановка проблеми

Прісноводні молюски разом із комахами – це одна з найбільш поширених та чисельних груп безхребетних тварин. Молюски характеризуються значною екологічною пластичністю, у зв'язку з чим вони зустрічаються у широкому колі гідротопів, які часто різняться умовами існування. Молюски відіграють важливу роль у колообігу речовин та енергії у гідроекосистемах, формують кормовий раціон бентосних риб і водоплавних птахів. Крім того, їх можна використовувати як біоіндикатори забруднення водойм іонами важких металів та продуктами радіоактивного розпаду (особливо це стосується представників класу Bivalvia).

Разом із тим молюски є облігатними проміжними хазяями низки видів трематод, які спричиняють захворювання свійських та диких тварин, а в окремих випадках можуть викликати трематодози і у людини. Ці захворювання супроводжуються значними економічними збитками для сільського господарства, а також становлять загрозу для здоров'я людини [5]. Найбільшої шкоди завдають нотокотильози свійської птиці, парамфістоматидози і фасціольози свійських тварин. Для ефективної боротьби із цими трематодозами, крім використання звичайних, профілактичних заходів, слід з'ясувати видовий склад, поширення та особливості екології проміжних хазяїв паразитів – прісноводних молюсків. Володіючи цими даними, можна розробити більш ефективні профілактичні заходи.

Аналіз останніх досліджень

Вивченню фауни прісноводних молюсків присвячена низка монографій і оглядових статей [1–3, 6–19 та ін.]. Слід зазначити, що здебільшого

дослідження моллюсків проводились у басейнових ділянках великих річкових екосистем (річки Дністер, Дніпро, Західний Буг, Дунай і ін.), у той час як решта території не досліджувалась взагалі, або ж у літературі можна віднайти поодинокі факти про результати цих досліджень. Загалом найкраще фауна моллюсків досліджена на території західної України (басейн Дністра), в основному завдяки існуванню на цих теренах потужної малакологічної школи, започаткованої у XIX ст. Й. Бонковським [19]. Згодом ці дослідження були продовжені і набули якісно нових ознак, спрямованих на розкриття ролі прісноводних моллюсків як проміжних хазяїв личинкових форм трематод у середині XX ст. у роботах В. І. Здуна та його учнів [5]. Добре досліджена фауна моллюсків і у басейні Дніпра, дещо менше – Дунаю, Південного та Західного Бугу, Сіверського Дінця, найменш дослідженими у цьому відношенні залишаються водойми степу та Криму [11, 12]. Дослідження житомирської малакологічної школи, створеної зусиллями А.П. Стадниченко, стали передумовою для всебічного і детального вивчення популяцій прісноводних моллюсків не лише у північній і центральній частині України, але й на усій території держави.

Проте незважаючи на позитивні тенденції, які спостерігаються у малакології в останні роки, на карті України ще багато "білих плям" стосовно видового складу моллюсків. Крім того, деякі види прісноводних моллюсків є досить рідкісними, і щодо їх поширення і особливостей екології у літературі є дуже мало інформації. Кожна нова знахідка таких видів є дуже цінною, оскільки вона дає змогу судити про фауністичну різноманітність моллюсків і стан їх популяцій у певному річковому басейні.

Метою нашої роботи був збір прісноводних моллюсків у різноманітних водоймах України, особливо в малодосліджених у малакологічному відношенні регіонах, для подальшого з'ясування їх видової належності, еколого-паразитологічних і хорологічних особливостей.

Матеріал і методи досліджень

Матеріалом для роботи слугували власні збори прісноводних моллюсків, добуті протягом 1996–2005 рр. у межах основних річкових басейнів України (Дунай, Дністер, Південний та Західний Буг, Дніпро, Сіверський Донець, річки Криму). Збір моллюсків проводили згідно з загальноживаними методиками [4]. Визначення видової належності моллюсків – за Я. І. Старобогатовим [15], А. П. Стадниченко [13, 14] та В. В. Анистратенком [1] із урахуванням таксономічних ревізій, проведених останнім часом [18]. Для визначення перлівницевих порівнювали їх зовнішні конхіологічні ознаки (форма черепашки, положення верхівки, характер верхівкової скульптури, колір, особливості будови замка, довжина, висота, опуклість, тощо) з описаними у літературі [6, 7].

Результати досліджень

Згідно з дослідженнями деяких вчених [1], моллюски з родини Valvatidae на території України зустрічаються лише у середній течії Дніпра. Нами представники цієї родини були вперше виявлені у наступних населених пунктах і річкових екосистемах:

Valvata cristata (Müll.) – басейн р. Верещиця (сmt. Івано-Франкове Львівської обл.);

V. pulchella (Stud.) – басейн р. Верещиця (сmt Великий Любiнь Львiвської обл.);

V. piscinalis (Müll.) – басейн р. Стрий (с. Ходовичi Львiвської обл.), постійнi стоячi водойми (Львiв).

З 9 видiв прiсноводних молюскiв (за класичною захiдною систематикою молюскiв) iз родини Lymnaeidae, якi зустрiчаються на територiї України, до рiдкiсних належить лише *Lymnaea glutinosa* (Müll.). Цей вид нами вперше знайдений у басейнi р. Жижва (с. Верчани Львiвської обл.).

Дослiджуючи протягом останнiх рокiв фауну катушкових, ми з'ясували, що пiдродина Planorbinae в Україні представлена 25 видами [18]. За результатами проведених дослiджень зареєстровано новi мiсцезнаходження для 15 видiв катушкових у межах басейнiв Дунаю, Днiстра, Пiвденного та Захiдного Бугу, Днiпра, Сiверського Дiнця. Нижче наведенi конкретнi рiчковi басейни та населенi пункти, де були знайденi катушковi:

Anisus (Disculifer) vorticulus (Trosch.) – верхня i середня течiя Днiстра (с. Загiр'я Івано-Франкiвської обл., с. Смикiвцi Тернопiльської обл.), басейн Прип'ятi (с. Хочине Житомирської обл.), Десна (сmt Остер Чернiгiвської обл.), Псел (Суми);

A. (Bathyomphalus) contortus (L.) – басейн р. Псел (Суми), постійнi стоячi водойми (Львiв);

A. (Anisus) strauchianus (Cless.) (рис. 1а) – басейн Пiвденного Бугу (с. Михайлiвка Миколаївської обл., с. Вiкторiвка Одеської обл.);

A. (A.) dazuri (Mörch) – верхiв'я Сiверського Дiнця (сmt Чугуiв Харкiвської обл.), Случ (Новоград-Волинський Житомирської обл.), Уборть (сmt Ємiльчине Житомирської обл.), Уж (с. Повч Житомирської обл.), Тетерiв (села Давидiвка, Топорище, Iвниця, Бердичiв Житомирської обл.), Десна (сmt Остер Чернiгiвської обл.);

A. (A.) perezii (Graells in Dup.) – Шацькi озера (сmt Шацьк, с. Свiтязь Волинської обл.), Случ (Новоград-Волинський Житомирської обл.), Десна (с. Боденьки Київської обл.), Сула (Лубни Полтавської обл.);

A. (Gyraulus) albus (Müll.) – басейн р. Ворскла (с. Чутове Полтавської обл.), постійнi стоячi водойми (Львiв);

A. (G.) laevis (Ald.) (рис. 1б) – пониззя Дунаю (сmt Вилкове Одеської обл.), нижня течiя Днiстра (с. Маяки Одеської обл.), Случ (Сарни Рiвненської обл.), Рось (с. Стеблiв Черкаської обл.), Десна (сmt Остер Чернiгiвської обл.), Ворскла (с. Чутове Полтавської обл.);

A. (G.) acronicus (Fér.) – басейн р. Уборть (с. Замисловичi Житомирської обл.), Уж (с. Червона Волока Житомирської обл.), Тетерiв (села Давидiвка, Глибочиця, сmt Новогуйвинськ Житомирської обл., Житомир), Сула (с. Вiльшанка Полтавської обл.), Самара (Павлоград Днiпропетровської обл.);

A. (G.) rossmaessleri (Auersw.) – нижня течiя Днiпра (Таврiйськ Херсонської обл.);

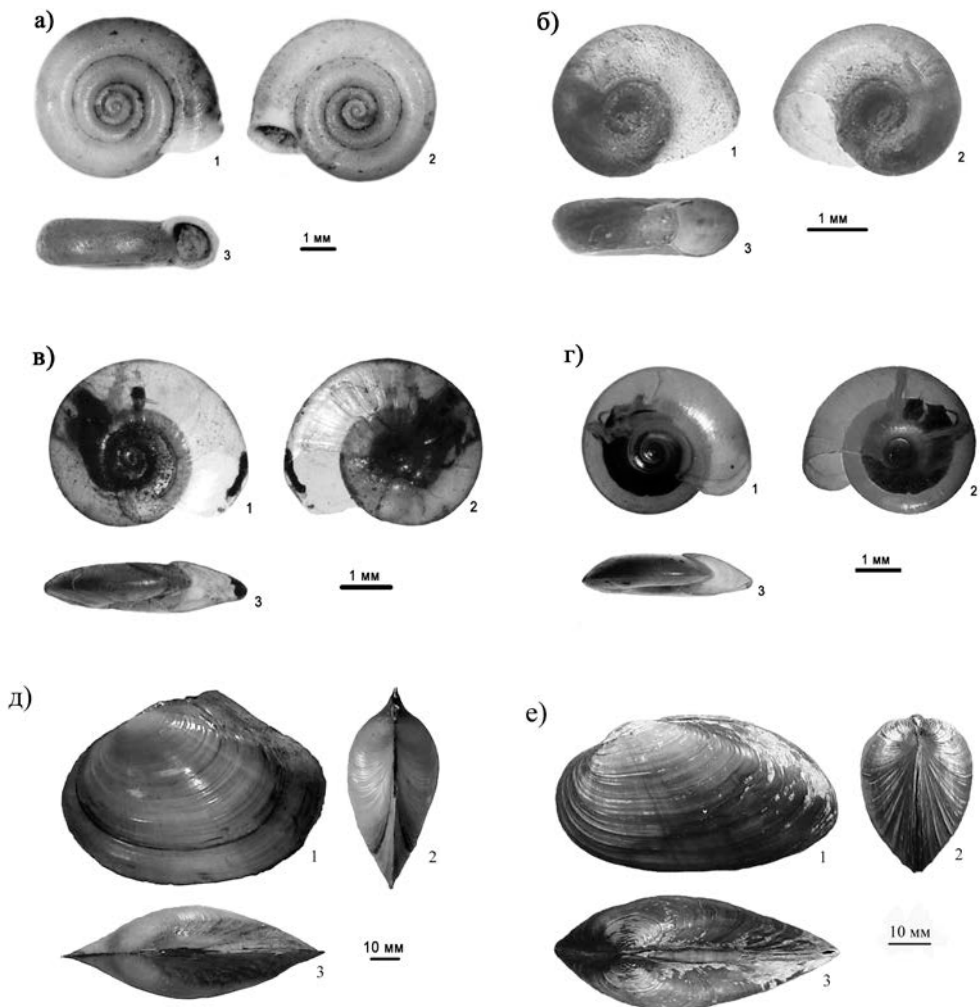

Рис. 1. Черепашки: а – *A. (A.) strauchianus*, б – *A. (G.) laevis*, в – *L. riparius*, г – *S. distinguenda* (1 – вигляд зверху; 2 – вигляд знизу; 3 – вигляд збоку); д – *C. subcirculare*, е – *U. crassa* (1 – вигляд зліва; 2 – вигляд спереду; 3 – вигляд зверху).

A. bielzi (Kimak.) – басейн р. Десна (смт. Остер, с. Борсуків Чернігівської обл.), Псел (Лебедин Сумської обл.), нижня течія Дніпра (с. Козацьке Херсонської обл.);

Lamorbis riparius (West.) (рис. 1в) – басейн Південного Бугу (села Порик і Пархомівці Вінницької обл.), Десна (с. Боденьки Київської обл., смт Остер Чернігівської обл.), верхня і середня течія Сіверського Дінця (Зміїв та Ізюм Харківської обл.);

Segmentina nitida (Müll.) – басейн р. Самара (Павлоград Дніпропетровської обл.), нижня течія Дніпра (с. Дар'івка Херсонської обл.), постійні стоячі водойми (Львів);

S. distinguenda (Gred.) (рис. 1г) – басейн Південного Бугу (с. Ладижинка Черкаської обл., с. Порик Вінницької обл.), Західний Буг (Володимир-Волинський Волинської обл.);

S. clessini (West.) – нижня течія Дністра (с. Маяки Одеської обл.), Десна (сmt. Остер Чернігівської обл.);

Hippeutis complanatus (L.) – басейн р. Десна (с. Боденьки, сmt Остер Чернігівської обл.), Псел (с. Красногорівка Полтавської обл.), постійні стоячі водойми (Львів).

Родина Unionidae в Україні представлена 22 видами [13]. Одним із найбільш рідкісних видів перлівницевих є *Colletopterum subcirculare plattenicum* (Serv.) (рис. 1д). Раніше цей вид був відмічений у басейні середньої течії Дніпра (Кременчуцьке водосховище) [6], у пониззі Дніпра [7], Південного Бугу, Інгулу та Інгульця [11]. Нами цей вид вперше зареєстрований у верхів'ї Південного Бугу (Хмільник Вінницької обл.). Отже ця знахідка дозволяє розширити уявлення про поширення цього виду на території України. Молюска знайдено в єдиному екземплярі (самець трілітнього віку).

На увагу також заслуговує знахідка *Unio crassa* (Phil.) (рис. 1е) (видову назву наведено згідно класичної західної систематики молюсків) у басейні р. Верещиця (сmt. Великий Любін Львівської обл.). Слід зазначити, що на сьогодні є пропозиції щодо занесення цього виду до Червоної книги України [8].

Знайдені нові місцезнаходження низки видів із родини Sphaeriidae:

Pisidium milium (Held), *P. casertanum* (Poli), *P. pseudosphaerium* (Favre) – басейн р. Верещиця (сmt Івано-Франкове Львівської обл.);

Sphaerium nucleus (Stud.), *P. amnicum* (Müll.) і *Musculium lacustre* (Müll.) – постійні стоячі водойми (Львів).

Висновки

Для 27 рідкісних видів прісноводних молюсків України наведені нові місцезнаходження їх у межах басейнів Дунаю, Дністра, Південного та Західного Бугу, Дніпра, Сіверського Дінця. Одержані відомості дозволяють уточнити межі ареалів низки видів Valvatidae, Lymnaeidae, Planorbinae, Unionidae, Sphaeriidae.

Перспективи подальших досліджень

У подальшому перспективним, на наш погляд, є дослідження по з'ясуванню екологічних властивостей прісноводних молюсків, особливо рідкісних видів, а також їх ролі у поширенні трематодної інвазії серед свійських тварин та у людини.

Література

1. *Анистратенко В. В.* Определитель гребнежаберных моллюсков (Gastropoda, Pectibranchia) фауны Украины. – Ч. 2. Пресноводные и наземные // Вестн. зоологии. – 1998. – № 8. – С. 68–124.

2. Гонтя Ф. А. Малакофауна водоемов бассейна Днестра: Автореф. дис. ... канд. биол. наук. – Кишенев, 1985. – 22 с.
3. Гураль Р. І. Видовий склад прісноводних черевоногих моллюсків басейну верхів'я Дністра // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. біол. – 2003. – Вип. 33. – С. 104–109.
4. Жадин В.И. Методы гидробиологических исследований. – М.: Высшая школа, 1960. – 189 с.
5. Здун В. І. Джерела і шляхи інвазії тварин збудником фасціольозу та боротьба з ним. – К.: УАСГН, 1960. – 115 с.
6. Иванцив В. В. Особенности распространения моллюсков семейства Unionidae в Кременчугском водохранилище // Вестн. зоологии. – 1975. – № 6. – С. 82–84.
7. Иванцив В. В. К видовому составу и распределению Unionidae в низовьях Днепра // Моллюски. Их система, эволюция и роль в природе. – Л.: Наука, 1975. – С. 71–73.
8. Корнюшин А. В. О видовом составе пресноводных двустворчатых моллюсков Украины и стратегия их охраны // Вестн. зоологии. – 2002. – № 1. – С. 9–23.
9. Корнюшин А. В., Ляшенко А. В. Малакофауна низовой Дуная в пределах Украины // Гидробиол. журн. – 2004. – Т. 40, № 1. – С. 3–19.
10. Куницький В. М., Стадниченко А. П., Куркчі Л. М. Історія вивчення і сучасний стан фауни дрібних моллюсків родини катушкових Великої Волині – проміжних живителів збудників парамфістоматидозів великої рогаатої худоби // Матер. та тези наук. конф. до 130-річчя Житомир. музею. – Житомир, 1995. – С. 159–161.
11. Полищук В. В. Солонатоводные и пресноводные моллюски из антропогенных отложений долин рек Ингула, Ингульца, Южного Буга и их связь с современной малакофауной // Моллюски. Их система, эволюция и роль в природе. – Л.: Наука, 1975. – С. 198–200.
12. Стадниченко А. П. Обзор фауны пресноводных моллюсков Крыма // Вестн. зоологии. – 1979. – № 1. – С. 14–19.
13. Стадниченко А. П. Фауна України. Перлівницеві. Кулькові. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 29, Вип.9. – 384 с.
14. Стадниченко А. П. Фауна України. Прудовикообразные (пузырчиковые, витушковые, катушковые). – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 29, Вип. 42. – 292 с.
15. Старобогатов Я. И. Класс брюхоногие моллюски – Gastropoda // Определитель пресноводных беспозвоночных Европейской части СССР. – Л.: Гидрометеиздат, 1977. – С. 165–174.
16. Моллюски / Я. И. Старобогатов, Л. А. Прозорова, В. В. Богатов, Е. М. Саенко / Определитель пресноводных беспозвоночных России и сопредельных территорий. – С-Пб.: Наука, 2004. – Т. 6. – С. 9–492.
17. Уваєва О. І. Нарис історії вивчення дрібних катушкових (Mollusca: Pulmonata: Planorbinae) України / Житом. держ. пед. ун-тет. – Житомир, 2003. – 27 с.
18. Уваєва О. І. Моллюски підродино Planorbinae (Gastropoda: Pulmonata) України (фауна, систематика, поширення, екологія): Автореф. дис. ...канд. біол. наук. – К., 2006. – 23 с.
19. Wąkowski J. Mięczaki. – Łwów: Mus. im. Dzieduszyckich, 1891. – 264 s.